

- Мезенцева Г. Дослідники археології України. — Чернігів, 1997.
- Коробушикина Т.М. Археология и нумизматика Белоруси. — Энциклопедия. — Минск, 1993.
- Мельниковская О.Н. Племена Южной Белоруссии в раннем железном веке. — Москва, 1976.
- Мельниковская О.Н. Судьба моя — счастливица. — Москва: ПолиМЕдиа, 2004.
- Сымонович Э.А., Кравченко Н.М. Погребальные обряды племен черняховской культуры. — САИ. — Вип. Д1-22. — Москва, 1983.
- Сымонович Э.А. Население столицы позднескифского царства (По материалам восточного могильника Неаполя Скифского). — Киев, 1983.
- Сымонович Э.А. Городище Колочин 1 на Гомельщине // МИА. — 1963. — № 108.
- Сымонович Э.А. Магия и обряд погребения в черняховскую эпоху // СА. — 1963. — № 1.
- Сымонович Э.А. Северная граница памятников черняховской культуры // МИА. — 1964. — № 116.
- Сымонович Э.А. Культура полей погребений и готская проблема // Скандинавский сборник. — Москва, 1970. — Т. 15.
- Сымонович Э.А. Итоги исследования черняховских памятников в Северном Причерноморье // МИА. — 1967. — № 139.
- Сымонович Э.А. Зарубинецкая и черняховская культуры в Поднепровье // МИА. — 1970. — № 176.
- Сымонович Э.А. Поселения V—VII вв. на Черниговщине // КСИА. — 1969. — в. 120.
- Сымонович Е.О. Черняхівські племена Подніпров'я (культура і етнос) // Археологія. — 1973. — в.10.
- Сымонович Е.О. Хірургія в черняхівську епоху // Середні віки на Україні. — Київ, 1971. — в.1.

Одержано 15.12.2005

Зубарь В.М., Буйских А.В., Кравченко Э.А., Русяева М.В.

Херсонес Таврический в третьей четверти VI — первой половине I вв. до н. э.: Очерки истории и культуры К.: Академперіодика, 2005. — 625 с.—322 рис.

Початок XXI ст. позначився низкою наукових робіт, присвячених підсумковим дослідженням багатьох проблем історії, економіки і культури античних держав Північного Причорномор'я, особливе місце в цій низці належить Херсонесу Таврійському — одному із провідних центрів античної цивілізації у цьому регіоні, а пізніше — християнської релігії і візантійської культури. Саме наступність від античного Херсонеса до середньовічного Херсона-Корсуна, унікальні пам'ятки цих епох постійно привертають увагу не лише вітчизняних, а й багатьох зарубіжних вчених.

Проте лише в Україні Інститут археології НАНУ та Національний заповідник «Херсонес Таврійський» у співпраці з ученими вищих навчальних закладів держави, під керівництвом В.М. Зубаря та С.Б. Сорочана, почали здійснювати науковий проект із видання чотири томної історії і культури Херсонеса-Херсона. Протягом двох останніх років побачили світ три томи нарисів історії та культури Херсонеса-Херсона,

© І.М. ХРАПУНОВ, 2006

починаючи з часу його заснування в третій чверті VI ст. до н.е. і до першої половини X ст. н.е.¹ Основною метою цього видання є створення фундаментальної праці, присвяченої узагальненню величезної кількості накопичених і опублікованих протягом XIX—XX ст. матеріалів, перегляду багатьох раніше отриманих висновків і гіпотез, введенню у науковий обіг та інтерпретації нових джерел.

Інтенсивні археологічні розкопки не лише в самому Херсонесі, а й широкій сільській окрузі, особливо у другій половині XX ст., дали значні

¹ Херсонес Таврический в третьей четверти VI — первой половине I вв. до н. э.: Очерки истории и культуры / В.М. Зубарь, А.В. Буйских, Э.А. Кравченко, М.В. Русяева. — К.: Академперіодика, 2005. — 625 с., — 322 рис.; Херсонес Таврический в середине I в. до н. э. — VI в. н. э.: Очерки истории и культуры / В.М. Зубарь, С.Д. Крыжицкий, А.А. Владимиров, Д.В. Журавлев, А.С. Русяева, М.В. Русяева, М.В. Скржинская, С.Б. Сорочан, Н.И. Храпунов/. — Харьков: Майдан, 2004. — 730 с., — 308 рис.; С.Б. Сорочан. Византийский Херсон (вторая половина VI — первая половина X вв.): Очерки истории и культуры. — Харьков: Майдан, 2005. — Ч. 1, 2. — 1642 с., — 470 рис.

матеріали для вивчення його історії і культури за класичного та елліністичного періодів. Ці дослідження стали основною джерельною базою рецензованого тому, сприяючи критичному перегляду висунутих раніше концепцій та уточненню окремих висновків, зокрема щодо часу витіснення таврів із Гераклеїського півострова, греко-варварських стосунків, утворення територіальної держави у Західній Тавриці та основних факторів її економічного розвитку. Автори окреслили у хронологічній послідовності історичний і культурний розвиток Херсонеського поліса у взаємозв'язку не лише з грецькими містами Причорномор'я та Середземномор'я, а й довколишнім світом варварських племен, передусім таврів та скіфів; визначили його місце в системі припонтійських античних держав; з'ясували еволюцію соціально-економічного і політичного устрою, а також містобудівництва й архітектури.

Книга складається з передмови, написаної С.Д. Крижицьким, вступу, 9 глав, висновків, резюме англійською мовою, додатка, списків літератури, архівних матеріалів та скорочень. У вступі представлено стислу періодизацію історії Херсонеса до римського періоду, що ґрунтується на комплексному аналізі різноманітних джерел та результатах раніше опублікованих досліджень. Також подано історіографічний огляд окремих тем: автохтонна археологічна культура Західного Криму, що ототожнюється з таврами, джерела і головні питання історії, економіки, господарської діяльності, соціальної та етнічної структур, державного устрою, архітектури, релігійного світогляду, культури та мистецтва Херсонеса до римського періоду, які вивчала протягом двох століть ціла плеяда спеціалістів.

У згаданому огляді звертає на себе увагу коректне ставлення авторів до своїх попередників, раціональна оцінка та критика результатів їхніх досліджень, а також відсутність поділу на спеціалістів дорадянського, радянського та пострадянського періодів, що нерідко трапляється в багатьох сучасних публікаціях. Археологи та історики здебільшого створювали свої праці, виходячи з конкретних джерел, незалежно від політичного устрою держави, в якій вони жили. Як критичне зауваження до огляду зазначимо, що невеликий, виданий малим тиражем книзі М.Є. Бондаренка приділено більше уваги, ніж, наприклад, працям В.В. Латишева чи М.І. Ростовцева, хоча саме вона є дуже тенденційним дослідженням.

У I розділі рецензованої книги розглянуто природні умови і населення Західного Криму в доколонізаційний період (Е.А. Кравченко). Характеристики геологічних, кліматичних, ґрунтових умов, фауни та флори, водних ресурсів, що

базуються на вивченні праць спеціалістів у цих галузях науки. Очевидно, саме цим можна пояснити значне хронологічне віддалення (аж до палеоліту — неоліту — епохи ранньої бронзи) від заснування перших грецьких апойкій. Крім того, таври, яким справедливо приділяється найбільше уваги, жили не лише в доколонізаційний період, а й одночасно з Херсонесом — аж до IV ст. до н. е. Зауважимо, що у цьому розділі можна було б детальніше проаналізувати античні письмові джерела про цей регіон та його аборигенів.

Більшу частину праці написано В.М. Зубарем (6 розділів із 9), який також є її відповідальним редактором. Спираючись здебільшого на свої попередні праці, зокрема монографію «Херсонес Таврический и население Таврики в античную эпоху» (2004), з урахуванням найновіших публікацій та матеріалів автор послідовно розглядає два головних регіони Західного Криму — південно-західний з Херсонесом і північно-західний — за визначеними історичними етапами: третя чверть VI — середина IV ст., друга половина IV — перша третина III ст., друга третина III — перша половина II ст., друга половина I — середина I ст. до н. е.

У межах кожного з етапів усебічно розглядаються різні аспекти історичного і економічного розвитку Херсонеса: становлення міста і поліса, утворення територіальної держави, підкорення Керкінітіди та її нетривалий розквіт, потім різка економічна криза внаслідок нападів варварів та втрати найважливішої аграрної території і, нарешті, майже безперервні військові зіткнення з варварським населенням Таврики, які лише завдяки допомозі з боку Понтійської держави Мітрідата VI Євпатора не призвели до загибелі Херсонеса. Крім того, характеризується сільське господарство і ремісниче виробництво, соціальна та економічна структури населення, нерідко з порівняно докладним розглядом головних археологічних пам'яток міста, некрополя та освоєної греками довколишньої території. Автор критично підходить до інтерпретації цих аспектів життя поліса М.І. Золотарьова, Г.М. Ніколаєнко, Дж. Хайна та інших дослідників.

Велику увагу в усіх перелічених нарисах приділено стосункам херсонеситів із варварським населенням — таврами та скіфами. Слід зазначити, що, вивчаючи взаємини Херсонеса з варварами, В.М. Зубар опрацював величезний масив публікацій вітчизняних та зарубіжних дослідників, на які він, можливо, навіть надто часто посилається, а окремі з них дуже докладно розглядає. Наприклад, він не обмежується стислою характеристикою пізньоскіфської держави в Криму, а присвячує їй великий параграф, де наводить багато історичних даних та поглядів, які безпосередньо не стосуються історії

Херсонеса. До того ж, розміщений одразу після параграфу про херсонесько-скіфські війни, перед входженням Херсонеса до складу Понтійської держави Мітрідата VI Євпатора, він порушує логічність та хронологію викладу.

Щодо «варварської теми» варто зробити кілька зауважень. У свідченнях, що подаються про варварів у різних частинах книги, є певні протиріччя. В I розділі зазначено, що племінний, чи общинний, центр таврів розташовувався в Байдарській долині. Їх нетривале перебування на Гераклеїському півострові позначене лише сезонними стоянками. В II розділі неодноразово йдеться про безперервну, аж до середини IV ст. до н. е., боротьбу за Гераклеїський півострів між греками і таврами. Незрозуміло, що спонукало таврів до такого жорсткого спротиву, якщо їх повністю влаштовували чудові природні умови Байдарської долини, на яку греки не претендували.

В.М. Зубар доволі розмито розмірковує про пізньоскіфську державу. Варто зазначити, що збереглася мізерна кількість джерел, які дають змогу висловлюватися з приводу цієї теми (до того ж, майже всі вони стосуються відносно нетривалого періоду правління Скілура і Палака). Отже, численні спроби теоретичного осмислення цього феномену пізньоскіфської історії часто відходять від реальних фактів та дуже нагадують схоластичні вправи. В.М. Зубарю вдається доволі аргументовано розкритикувати думку про те, що пізньоскіфська держава була монархією елліністичного типу. Його власні міркування зводяться до кваліфікації пізньоскіфської держави як «ранньокласового та ранньодержавного соціального організму». З таким висновком не посперечаєшся: ніхто не скаже, що цей соціально-альний організм був «пізньокласовим і пізньодержавним». Проте чи допомагає він зрозуміти, в чому полягали конкретні особливості державного утворення? Здається, варто надати перевагу не пошукам теоретичної моделі, а висновкам, що безпосередньо випливають із досліджуваних фактів.

Відомо, що не існує загальноприйнятого визначення дефініції «місто». В.М. Зубар відмовляється застосувати цей термін до міста Неаполь Скіфський разом із тим визнаючи, що Неаполь був фортецею — політичним, культурним, економічним, рестрибутивним та культовим центром пізніх скіфів. Які ще риси необхідно мати поселенню, аби здобути право називатися містом? На це запитання ми не знаходимо відповіді в рецензованому виданні.

У жодному разі не можна погодитися з тезою про те, що поняття «Скіфія» і «скіфи» в епоху Мітрідата VI втратили етнічне значення. Усі тогочасні письмові джерела: наративні, і що особливо важливо, епіграфічні, чітко вирізняють

скіфів від сарматів і таврів. Етнополітичне поняття «Скіфія» згадується в єдиному джерелі — декреті на честь Діофанта. Вона була заселена скіфами та керувалася скіфськими царями, таври та сармати жили поза її межами.

Незважаючи на досконале знання В.М. Зубарем різноманітних джерел, важко все-таки не помітити окремих протиріч і розбіжностей щодо хронологічної термінології та конкретних датувань, що стосуються заснування Херсонеса. Так, у заголовку (II розділу) зазначено останню чверть VI ст. до н. е., хоча в назві усієї праці та в тексті — третю чверть цього століття. Те ж саме стосується і висновку про виникнення по-ліса. В одному місці В.М. Зубар, слідом за багатьма вченими, також вважає, що «з самого початку свого існування Херсонес був полісом з демократичною системою управління» (с. 73—74); в іншому, що «Херсонес, заснований у третій чверті VI ст. до н. е., протягом останньої чверті — кінця VI — середини IV ст. до н. е. був грецьким полісом класичного типу» (с. 95, пор.: с. 521); у третьому, що «Весь розглянутий матеріал дає можливість зробити певні корективи в періодизації історії античного Херсонеса і ви-ділити в ній окремих період, який характеризується констатуванням та становленням на землях Гераклеїського півострова поліса класичного типу (пор.: Welwei 1998), — третя чверть VI — середина IV ст. до н. е.» (с. 96).

Отже, залишається незрозумілим, коли саме Херсонес став полісом: з початку заснування в третій чверті VI ст. (тобто протягом 550—525 рр. до н. е.) чи впродовж наступної чверті цього століття (525—500 рр.), що загалом для класичної історії та археології дуже суттєво. Спираючись переважно на праці Ю.Г. Виноградова та М.І. Золотарьова, які встановили нову дату заснування Херсонеса (528/527 р. до н. е.), автор у той самий час прийняв ще більш ранню дату, запропоновану І.Є. Суриковим, внаслідок чого виникла певна плутанина. Утім, В.М. Зубар так і не визначився, чим, власне, був Херсонес первинно, відразу після заснування найдавнішої апойкії: містом-полісом, громадянською общиною-полісом чи державою-полісом і які існують надійні джерела для таких висновків, зокрема, і для припинення використання дефініції «поліс» щодо Херсонеса як територіальної держави.

Питання формування поліса не розкрито і в невеликому нарисі, присвяченому державному устрою Херсонеса, де подано майже вичерпну характеристику його основних структур: Народних зборів і Ради, а також різних магістратських посад архонтів, даміургів, пританів, номофілаків, стратегів, есимнетів, агораномів, астиномів, гімнасіархів. Порівняння з ними магістратури інших міст, зокрема Ольвії, дало змогу

автору дійти висновку про унікальність політичного устрою Херсонеса, яка полягала не стільки в дорійському, на відміну від іонійського, шляху його розвитку, скільки в конкретно-історичних умовах, насамперед, у перманентному протистоянні херсонеситів спочатку таврам, а потім скіфам.

Залучивши значні матеріали з праць багатьох дослідників, а також джерел В.М. Зубар у найбільшому за обсягом нарисі рецензованої книги докладно і досить переконливо розкрив картину релігійного світогляду херсонеситів протягом переважно IV—I ст. до н. е. Особливо детально розглянуто найбільш вивчені культури верховних божеств — Партенос і Геракла, які знайшли своє відображення в різноманітних джерелах. Менше уваги приділено особливостям вшанування інших божеств — Деметри, Кібели, Діоніса, Діоніса-Сабазія, Афродіти, Афіни, Аполлона, Гермеса, Асклепія та Гігієї, щодо яких збереглося порівняно небагато матеріалів. Автор констатує, що релігійні уявлення херсонеситів мали певну специфіку. За класичного та елліністичного періодів нові релігійні течії надходили до Херсонеса повільніше, ніж до Ольвії та Боспору, отже, його пантеон у цілому був біднішим. Не виключено, що багато культових матеріалів у Херсонесі було знищено активним будівництвом християнських храмів на місці святилищ грецьких божеств. Утім за збереженими архітектурними деталями та свідченнями як античних авторів, так і перших мандрівників у Криму, В.М. Зубар окреслив місця, де, за припущенням, розташовувалися святилища, зокрема теменос Партенос, а також домашні святилища, про які збереглося набагато більше археологічних даних. Значну увагу в цьому нарисі приділено вивченню поховального культу та ритуалу поховання, магічним уявленням, які в сукупності свідчать про певну еволюцію релігійних уявлень херсонеситів, незважаючи на їх традиційний консерватизм.

Значним доповненням до цієї картини історичного і соціально-економічного розвитку Херсонеса є окремий розділ про містобудівництво та архітектуру міста, в якій вперше у повному обсязі розглянуто містобудування, оборонні та громадські споруди, житлові будинки, архітектурні ордери і пам'ятки поховальної архітектури IV—I ст. до н. е. (А.В. Буйських). Особливо цінними є авторські реконструкції периболо на ділянці некрополя Північного берега та мармурового монументального наїска. Цікаво, що А.В. Буйських, на відміну від інших авторів рецензованого тому, дистанціювалася від тих дослідників, які вважають, що Херсонеський поліс було засновано у пізньоархаїчний час, зосередившись на найбільш розвинутому періоді міського будівництва та ордерної архітектури.

В останньому розділі також уперше подано стисло характеристику духовної культури херсонеситів та проаналізовано у хронологічній послідовності найбільш збережені привізні та місцеві пам'ятки образотворчого мистецтва: мозаїку, монументальну бронзову та мармурову скульптуру, зокрема статуарні зображення божеств та обожествлених героїв, теракотову скульптуру, надгробні рельєфи, розписні стели та ін. (М.В. Русяєва). На основі вкрай обмежених джерел розглянуто окремі аспекти міфо-творчості, календарних свят, різних видів спортивних та музичних змагань, освіти, театрального мистецтва та літературної творчості. Авторка констатує, що розквіт духовної культури відбувся переважно у період найвищого економічного підйому Херсонеської держави, коли максимально розширилися всебічні зв'язки з провідними центрами античного світу.

Після прочитання рецензованого тому залишається враження, що нині найскладнішою і остаточно не розв'язаною є проблема заснування дорійсько-делоської апоїкії у Південно-Західній Тавриці, а також становлення Херсонеського поліса. В рецензованій праці не наведено достовірних даних про те, що в якомусь районі Херсонеса було виявлено очевидні сліди життя еллінів у першій половині V ст., не кажучи вже про другу половину чи кінець VI ст. до н. е. Це ставить під сумнів раннє датування виникнення Херсонеса як поліса. Щоправда, остаточне розв'язання цього питання потребує цілеспрямованих досліджень найдавніших культурних шарів, оскільки наші уявлення про пізньоархаїчний поліс класичного типу в цьому регіоні досі ґрунтуються переважно на літературній традиції про Делос і Афіни, а не на конкретних свідченнях про час колонізації ворожих для грецьких колоністів теренів, куди наважилися проникнути гераклеоти.

Зважаючи на те, що розглянутий том є доволі великим за обсягом, у ньому доцільно було б передбачити відповідні вказівники або більш детальний зміст. Звертає на себе увагу не зовсім продумане розміщення ілюстрацій у книзі, до того ж деякі з них зайво зменшені в розмірах.

Проте, стисло охарактеризовані в цій рецензії нариси, незважаючи на вказані неточності, на сьогодні є найповнішим компендіумом основних даних про історію, економіку, містобудівництво, культуру та пам'ятки образотворчого мистецтва, соціальну структуру та етнічний склад населення Херсонеса Таврійського, його нелегкі стосунки з таврами та скіфами. Книга відображає і весь двовіковий період вивчення цих різноманітних за своєю тематикою та джерельною базою питань. Особливо слід відзначити бібліографію, що займає в книзі 67 сторінок, відбір та оформлення якої

є нелегкою справою, що дає майже повне уявлення про наукову та науково-популярну літературу за весь період вивчення Херсонеса. Цю велику кількість різноманітних джерел, фактів, думок учених досі не було узагальнено в одній праці. Поява такої монографії, безумовно, є цінним внеском у вітчизняне антикознавство і має стати прикладом для створення подібних праць про інші античні держави Північного Причорномор'я.

Наостанок варто ще раз зауважити, що рецензована праця є помітною подією у вітчизняній історіографії. Залишається лише побажати авторам і організаторам херсонеського проекту успішно завершити свою працю виданням останнього тому серії, присвяченого заключному періоду історії Херсонеса-Херсона-Корсуня.

І.М. ХРАПУНОВ

Одержано 27.02.2006

Книжковий огляд

РОБЕРТ ОУСТЕРХАУТ *Византийские строители* / Пер.: Л.А. Беляев; редакция и комментарии: Л.А. Беляев, Г.Ю. Ивакин. — Киев; — Москва: «КОРВИН ПРЕСС», 2005. — 332 с.

Нова книга одного з найкращих сучасних дослідників візантійської архітектури, професора університету Іллінойса в м. Урбана-Шампейн (США) узагальнює свідчення про організацію та технологію будівництва в середньо- і пізньовізантійській періоді. Взявши за основу сучасні матеріали, автор розвиває власну сміливу теорію і пропонує нову парадигму для реконструкції історії архітектури у Візантії після іконоборчого періоду.

Книга буде корисною і цікавою для істориків, архітекторів, мистецтвознавців та археологів, студентів і викладачів історичних, архітектурних, художніх і мистецтвознавчих вузів, всіх, хто вивчає Візантію та Давню Русь.

ЗАЛІЗНЯК Л.Л. *Фінальний палеоліт і мезоліт континентальної України. Культурний поділ та періодизація. / Кам'яна доба України. -Вип. 8.* — Киш.: Шлях, 2005. — 184 с., — іл.

Книга є спробою узагальнення на сучасному рівні відомостей про культурно-історичні процеси, які мали місце на території континентальної України (за винятком Криму) у фінальному палеоліті, мезоліті та ранньому неоліті, тобто приблизно 15 — 8 тис. років тому. Автор розглядає культурні явища зазначених періодів із залученням найбільш яскравих і, по можливості, нових матеріалів на широкому тлі кам'яної доби Європи.

КИРИЛКО В.П. *Крепостной ансамбль Фуны (1423—1475 гг.)*. — К.: ИД «Стилос», 2005. — 269 с.

Монографія присвячена детальному огляду фортифікаційних споруд цілого ансамблю укріплень XV ст. — головного військового об'єкта, який входив до володінь Феодоро, на сьогодні є одним із найбільш інформативних і репрезентативних середньовічних пам'яток Криму. Робота ґрунтується на матеріалах тривалого комплексного архітектурно-археологічного вивчення пам'ятки. Співвідношення натурного і лабораторного дослідження будівельних решток з археологічними даними дало змогу визначити послідовність і специфіку зведення основних капітельних будівель ансамблю, реконструювати архітектоніку окремих повністю втрачених частин, підтвердити палеосейсмодислокацію і уточнити дату ялтинського землетрусу XV ст., встановити рівень залежності фортифікаційних рішень укріплення від воєнно-політичної ситуації у регіоні, геофізичного фактора і місцевих будівельних традицій.

БАРАН В.Д., ГОПКАЛО О.В. *Черняхівські поселення басейну Гнилої Липи*. — К.: Інститут археології, 2006. — 144 с. — 67 іл.

Монографія присвячена публікації трьох найбільш повно вивчених поселень черняхівської культури басейну Гнилої Липи — лівої притоки верхнього Дністра, розкопаних протягом 1962—1992 рр. експедиціями під керівництвом В. Д. Барана — Бовшова П, Дем'янова П та Куропатників. Текст містить аналіз топографії, планіграфії поселень, житлових та господарчих споруд, ліпної, гончарної кераміки, інших виробів із глини, знарядь праці, хронологічно значущих предметів, серед яких монети, амфори, а також предмети вбрання та особистого вжитку (застібки, пряжки, прикраси: намисто та підвіски, рогові гребені, люстро тощо). Завершує роботу характеристика поселень Гнилої Липи, які входять до складу дністровської групи пам'яток типу Черепин-Теремці в контексті аналізу процесів етногенезу, зокрема, слов'яногенезу, що відбувалися на півдні Східної Європи. Повний опис об'єктів та знахідок, а також їх креслення та рисунки подано в окремому блоці.